

Folklorumuzda nisgil motivləri

“Füyuzat” jurnalında (N-2 (100), 2018) Loğman adlı müəllifin “Əsillik məqamı” adlı fəlsəfi düşüncələrində yer almış bir cümləni yazıma açar salıram: “Bəlkə də ilk göz yaşları qəhrəmanlıq bitirmək üçün yağıb”.

Kifayət qədər zəngin olan folklorumuzun müxtəlif janrlarında nisgil motivləri ilə genəbol rastlaşırıq. Bəs bu nisgil, kədər özündə hansı ovqatı əks etdirir, - deyə soruşsaq, müxtəlif prizmadan - folklor janrının təbiətindəki çoxvariantlılığa rəğmən də cürbəcür cavablar ala bilərik. Sadəcə olaraq folklor mətnlərinin məzmununda ehtiva olunan mənəvi dünyanın ritmini, ahəngini tutmaq gərəkdir; sözün, ifadənin deyilmə məqamını, işlənmə dərəcəsini psixoloji əlvanlıqla dərk etmək gərəkdir. Kədər, nisgil ovqatı isə təbii ki, insanda cismən göz yaşı axıdır. Daha doğrusu, göz yaşları insanın cismani və mənəvi ağrı-acılarının ifadəsidir, bu ağrı-acılı yaşantılar isə sözlü-hərəkəti mətnə çevrilməklə folklor örnəklərimizdə nisgil elementlərinin daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Bulağın başı ilən,

Dibinin daşı ilən.

Sana bir toy dutaram

Gözümün yaşı ilən.

“Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyəti”nin 1926-cı ildə nəşr etdirdiyi “Bayatılar və manilər” toplusunda - Abdulla Şaiq, Şəfiqə Əfəndizadə və Mirzə Məhəmməd Axundzadə tərəfindən təqdim edilmiş beş yüzə yaxın bayatı içərisində kədər məzmunu üstündə qurulan bu cür nümunələrin sayı “n” qədərdir. Bayatının ilk iki misrası bayatının əsas fikir yığını üstünə götüren növbəti misralara giriş səciyyəsi daşıyır. Bayatılardakı ilk misraları çox vaxt 3-cü, 4-cü misralarda ifadə olunan əsas mənaya sadəcə qafiyə tutmaq naminə deyilmiş misralar kimi dəyərləndirirlər. Lakin bu ilk misralar elə də primitiv mənada düşünləməlidir. Çünki bu misralar bayatını həm səslənişcə (forma baxımından) - qafiyə naminə şərtləndirir, həm də məzmun yükünə xidmət baxımından dolğunlaşdırır. Deyərdim ki, bayatılardakı ilk misralara “başdansaovdu münasibət” (özü də “elmi” baxımdan) müasir dövrdə yazılı ədəbiyyatımızda şeir yazmağın “asan” yolunu “arayanların” da boş söz yığınınan ibarət olan “bayatıları”nın yazılı nümunələrimizin sıralarına ayaq açmasına gətirib çıxarmışdır. Halbuki hər bir bayatının fikir yükü ön kiçik həcmli folklor janrı hesab olunan Atalar sözüümüzün və ön iri həcmli folklor janrı olan dastanlarımızın məzmununda daşınan nəhəng fikirlər ümməni ilə müşayiyyətə gələndir. Bir sözlə, bayatıların ilk iki misrası sadəcə qafiyəyə deyil, əsas məzmun yükünə doğru da hesablanmış giriş - müqəddimə funksiyasını yerinə yetirir. Elə yuxarıdakı bayatını təhlilə çəkməklə dediyimizi əsaslandırma bilirik.

“Bulağın başı”, “Dibinin daşı” və “Gözümün yaşı” - hər üçü həm qafiyə olub, səslənişcə bir-birlərini formal baxımdan tamamladığı kimi, məzmun etibarilə də bir-birlərini bağlayırlar. İndi fikrimizi açıqlayaq. “Bulağın başı” ifadəsi ilə əsas fikrin ifadəsi olan son misradakı “gözümün yaşı” arasında nə kimi məzmun bağlantısı ola bilər? Yaxud da “bulağın dibinin daşı” ilə də eləcə hansı fikir bağlılığı var? Burada “bulağın başı” - təbiət amili ilə insan faktoru (göz yaşı) arasında metaforik rabitə yaradılıb. Bulağın başından (gözündən) axan su ilə insanın gözündən axan su (göz yaşı) bir-birinə təşbeh edilmişdir. Bəs “bulağın dibinin daşının” bu-raya nə dəxli var? Bulağın dibindəki daşlar bəlkə bir vaxtlar hansısa namərd əlilə bulağın gözünü tutmaq üçün bulağa tuşlanmış daşlar olub? Bulağın dibinin daşı bulağın başını (bulağın gözündən axan suyu, öz lal duruşları ilə əbədlilik müşayiət etdikləri kimi, insanın gözünün yaşını da fələyin gözəgörünməz əli ilə insanın qəlbə - könlünə tuşlanan (və dəyən) daşlar müşayiət edib həmişə. İnsan niyə ağlayır, göz yaşı tökür? Fələk, qəzavü-qədər başına daş yağdıranda, könlünü daşlayıb-yaralayanda insan nəgüman-naələc qalıb kədərli-nisgilli əhval-ruhiyyəsini göz yaşı

axıtmaqla əks etdirir. Bax “bulağın başı” da, “dibinin daşı” da insanın “gözünün yaşı”nda bu sayaq metaforik olaraq gəlib “birləşir”. Axı bayatı poeziya örnəyidir və poeziya da metaforik ünsürlərdən təşkil olunur. İndi gördünüzmü bayatının ilk misraları son misralar üçün sadəcə qafiyə xatirinə yox, həm də məzmun naminə deyilmiş “ekspozisiyadır”.

İndi də gələk bayatının ifadə elədiyi əsas fikrin üstünə:
Sana bir toy tutaram,
gözümün yaşı ilən

Burada “toy tutmaq” ifadəsi “divan tutmaq” (bu mətndə isə birbaşa “vay tutmaq”) mənasını daşıyır. Cavan ölənə toyla - zurna-balabanla götürmək (dəfn etmək) adəti olub. Bu, mərhumun nakam getdiyini tündləşdirmək məqsədinə xidmət edir. Yəni sənin toyunda çalınacaq-əşidiləcək musiqi sədaləri yayında (dəfnində) qismət oldu; bu, kədərin, baş verməmiş müsibətin dəhşətli ağrı-acısının nümayişidir.

Bəs bayatıda deyilən “gözün yaşı ilə toy tutmaq” ifadəsindəki “toy tutmaq” ifadəsini məcazi mənasından çıxarıb həqiqi qavramında qəbul etsək, hansı fəlsəfi hikmətlə üzləşərik? Bəxtiyar Vahabzadənin “Fələk səni güldürəndə gülməsən, hünərin var ağladanda gül görüm” fikrinə rəğmən bildirim ki, fələk xalqımızı ağladanda da gülməyi bacarıb. Elə bu məqamda yazımın əvvəlində açar-cümlə kimi gətirdiyim cümləni bir daha xatırladıram: “Bəlkə də ilk göz yaşları qəhrəmanlıq bitirmək üçün yağıb”. Bəli, göz yaşları hər hansı bir faciəni insanın görüb qavramasından sonra axmağa başlayır. İnsan faciəni duymasa, ürəyi yanmasa gözündən yaş da çıxmaz. Bunu M.Müşfiq: “Gözdən yaş çıxarmı ürək yanmazsa” şəklində ifadə edirdi. Çünki belə hallar olub ki, bəzən ön əzizini qəfildən itirən adam şoka düşür, nə baş verdiyini anlamır və ya anlamaya iqtidarı çatmır, keyləşib qalır və belə olduqda gözündən yaş da çıxmır. Deməli, belə situasiyalar bir daha ona dəlalat edir ki, faciəni anlamagın təbii-bioloji ifadəsi insan orqanizmində göz yaşı axıtmaqla-ağlamaqla nəticələnir. Bu, həm də göz yaşının insanın hər hansı hadisəyə qıcıq verməsi anlamına gəlir. Fələkəti, zülmü dərk etmək və ona bioloji baxımdan reaksiya göstərmək ağlamaq-göz yaşı axıtmaq faktorunda gerçəkləşir. Bu baxımdan folklorumuzdakı nisgil motivinin (və onun təbii ifadəçisi olan ağlamağın, göz yaşı tökməyin) daxili mayasındakı gizli mahiyyət üzə çıxır. Xalq dərk etdiyi faciəni ağlamaq-göz yaşı axıtmaq fonunda yaşayır. Ağlamaq varsa, axıdılan göz yaşının cəvherində həm də bir daxili qəzəb, haqsızlığa (faciəyə) qarşı üsyan, etiraz motivi də var. Deməli, onda “göz yaşlarının qəhrəmanlıq bitirmək üçün yağdığı (axıdıldığı)” kəlamı özünü bu fəlsəfi aspektdən təsdiqə yetirir. Nisgil motivinin sadəcə dərdi-qəmi dilə gətirmədiyi, həm də insandakı qəhrəmanlıq coşqusunu dilə gətirdiyi bu məqamda məlum olur. “Sana bir bir toy tutaram gözümün yaşının” deyən bəxtiyar xalqımızın istəyinin nədən ibarət olduğu da bu prizmadan baxdıqda aydın görünür: yəni xalq göz yaşıyla qəzəb atını minib, üsyankar bir ruhla mübarizə meydanına atılır, qisasını alıb öz xoş sabahına - xoşbəxt gələcəyinə qovuşar, qələbənin toyunu-bayramını eləyər. Bu məqamda göz yaşından (ağlamaqdan) gülməyə-toya, bayrama keçid edə bilməyin (mifoloji dillə desək, xaosdan kosmosa keçməyin) fəlsəfəsi öz konturlarını - sərhədlərini aydınlığı ilə açıb göstərir. Əlbəttə, nəzərə alsaq ki, gətirilən nümunə bayatı janrı olmaqla folklor hadisəsidir və ümumxalq ruhunun ifadəsini göstərir, onda burdakı kədər-nisgilin fərqi çevrədən çıxıb, ümumxalq mahiyyəti kəsb etdiyinə fərqi nə varıq. Bir də ki, 1925-ci ildə yaradılmış “Azərbaycan Ədəbiyyatı Cəmiyyəti” üzvləri tərəfindən toplanan bu nümunənin AXC-nin mövcud olduğu dövrlərdə qələmə alındığını nəzərimizə gətirsək, bəlkə də, xalq bununla öz istiqalına bir daha təzədən qayıdıb qovuşacağına inamını ifadə etmişdir. Bu fikri mənə həmin bayatı ilə demək olar ki,

ard-arda verilmiş aşağıdakı nümunədə ifadə olunan nisgilin məzmunu təlqin elədi:

Bir ev tikdim yalan oldu,

Ömrümə talan oldu.

Nə çubuğumun dibi bərkidi,

Nə keçəmi salan oldu.

Bu mani (mahnı) nümunəsində bir tərəkəmə - elat tayfasının məişət-dolanışq, gün-güzəran tərzini əks etdirən etnoqrafik tablo yaradılmış və bu mənzərənin fonunda nisgil notları ifadəsini tapmışdır. Məlumdur ki, aran-yaylaq gedən tərəkəmə əhli yay mövsümü ərzində yaylamaq üçün özünə çadırdan alaçıq qurur. Comalaq adlanan bu çadır-evin həndəvərinə çubuqlar sancılır, dibi bərkidilir, üstünə yağışdan-gündən qorunmaq və gecələmək üçün çadır çəkilir. İçərisinə isə üstündə oturmaq, rahatlanıb-dincəlməkdən ötrü döşəmə kimi keçə adlanan örtük salınır. Məhz bu manidə bir tərəkəmənin dilindən düşdüyü müsibətli halı ərz olunur. “Bir ev tikdim yalan oldu” - əvvəla, bu evin çadır (comalaq) ev olduğu 3-cü və 4-cü misralarda həmin evin çubuqlarının dibinin bərkidilməməsindən, içərisinə keçənin salınmamasından dolayı edilən ah-nalədən bəlli olur. İkincisi, burada tikilən evin məcazi anlam daşıdığı ikinci misranı məzmunundan birbaşa agah olunur: “Ömrümə talan oldu”. Yəni “tikilən evin yalan olması” fikrinin metaforik yorumu insan “ömrünün talan olunması” münasibətində açılır. Çox ehtimal ki, örgənlik yaşına yetişmiş gəncin, ya ailə qurub yarımayan övladın vaxtsız itkisindən doğan kədərini izharıdır bu. Yaxud da həyatdan, ailə qurmaqdan yarımayan birisinin özünün özünə elegiyasıdır bu nisgil notları! Bütün bu ağrı-acılar isə bir tərəkəmə köçünün sahibinin timsalında - onun özünə qurduğu comalaq evin timsalında metaforik əksini tapmışdır.

Yenə də düşünsək ki, bu mani (mahnı) bir folklor hadisəsidir və üstəgəl, 1925-ci ildə AXC-nin süquta uğradığı yaxın illərdə şifahi repertuardan toplanılmışdır, onda buradakı kədərini obyektinin daha geniş, iri bir miqyası əhatə elədiyini yəqinləşdirmək olar. Belə ki, burada “bir evin” timsalında nəinki bir kənd, qəsəbə, şəhər götürmək olar, buradakı “bir ev” bir ölkə mənasında anlaşıla bilər. Bu halda o ölkə milli müstəqillik əldə etmiş AXC dövlətinə münəcər oluna bilər. Belə olduqda “bir ev tikdim yalan oldu” ifadəsi bir azad, müstəqil respublika qurmağı işarələyir, lakin onun ömrünün cəmi-cümlətanı 23 ay çəkdiyi və rus imperiyasının işğalı nəticəsində sanki bu istiqlalımızın yalan olduğu kədərəngiz duyğu ilə izhar olunur. Bu gənc müstəqil dövlətimizin “çubuğunun dibi bərkiməmiş”, firavan yaşayışımız naminə “keçəmi yerə salınmamış-döşənməmiş” imperialist Rusiya “ömrümüzü (gənc müstəqil dövlətimizi) talan etdi” - müstəqilliyimizi (azad yaşadığımız evimizi) əlimizdən aldı, - deyə kədər motivləri metaforik ülgüclərlə bəyan olunur. Bəli, bu bayatıda vurğulanan “bir ev tikdim yalan oldu” nisgilli bir qurulu evin timsalında Şərqdə ilk demokratik respublika kimi qurulmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qısa və şərəfli taleyini ümumxalq kədəri şəklində ümumiləşdirir. Beləcə, folklorumuzda metaforik ünsürlərlə ifadə olunan nisgil motivləri özünü müxtəlif mənə vahidlərində təzahür etdirir.

“Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyət”in 1927-ci ildə nəşr etdirdiyi “El aşığı” toplusunda (tərtibçi Vəli Xilufu) Mirzə Hidayət (Hidayət bəy) adlı bir müəllifin - aşığın bu şeirində isə Gəncə ilə bağlı nisgil dolu misraları isə inqilab yuvası-azadlıq beşiyimizin rəmzi kimi tanınan Gəncənin viran qalmasından doğan kədərini inikasidir:

Zaman saldı məni görüncə bəlaya bu gün,

Dözmürəm bu bəlaya eylə yaranan məbəd.

Salıb əcəb məni gəncə nalayə bu gün,

Qurtar məni Gəncə viran qalan buradan məbəd!

Bu dörd mənimlə Gəncədə olandı,

Qəm əlindən başıma Gəncə dolandı.

Canım qaçıb dərddən gəncə dolandı,

Gəlib tapıb yenə haradan mədəd

Deyib-danışanda bir gülməz üzüm,

Kimsəyə gər xoş gəlməz sözüm.

Dərmansız dərdə uğrayıb görməz gözüm,

Götür dərmansız dərdi aradan, mədəd.

Göründüyü kimi, burada bir el şairimizin dilindən AXC-nin süquta uğraması faciəsinə acıyıb, “Qurtar məni Gəncə viran qalan buradan, mədəd” deyə ümumxalq istəyini ifadə edir ki, bu da milli dövlət ideyası məsələsinin el şairinin dilindən səsləndirilməsidir.

Folklorşünas Tacir Səməiminin topladığı “Tırnqılar”a yazdığı ön sözdə Vəkil İsgəndərov göstərir ki, “Tırnqılarda kövrəklik, qəm, dərd, yurd həsrəti motivləri çox güclüdür”. Həmin nümunələrdən birinə diqqət yetirək:

Sınor, səni görüm Allah dağıtsın,

Dərələrə xeyir-dua oxutsun.

Seli-suyu düz üstündən axıtsın,

Yol açılıns, o tay-bu tay olmasın.

Sınor, sənini görüm yansın dirəyin,

O tikanlı məftillərdi görəyin.

Urus kimi yoxdu qanın-iliyin,

Yol açılıns, o tay-bu tay olmayaq.

Sınor, sənini bəndin-bərən yox olsun,

Ayrılığın qatılığı yuxalsın.

Qovuşmağa ümid yeri çoxalsın,

Yol açılıns, o tay-bu tay olmayaq.

Qeyd edək ki, buradakı “Sınor” ifadəsi müasir türk dilində sərhəd mənası verən “sınır” sözünün dialektdəki tələffüz şəklidir. Göründüyü kimi, burada “Sınır” (sərhəd) ifadəsi şəxsləndirilməklə, ona müraciət üslubunda vətənimizin iki bölünməsi (“o tay-bu tay olmaq”) faciəsi nisgilli bir əhvalla izhar olunur və iki qardaşı bir-birindən ələyən sərhəd dirəklərinin aradan götürülməsi arzulanır: “Yol açılıns, o tay-bu tay olmayaq”. Bu da bir daha folklorumuzun tırnqı adlanan bu nümunəsində xalqımızın milli dövlət ideyası yönündəki arzusunu ifadə edir. Yeri gəlmişkən, onu da diqqətdən qaçırmayaq ki, ADR-in qurulması yolunda elan olunmuş “Azərbaycan muxtariyyəti” məsələsini əngəlləmək istəyən qüvvələr “o tay-bu tay olmayaq” arzusuna İranın daxili işlərinə qarışmaq donu geyindirirdilər. Tarix elmləri namizədi, dosent Firdovsiyyə Əhmədovanın “Böyük inqilab” Azərbaycana nə verdi? məqaləsində bu həssas məsələyə toxunaraq yazırdı: “Muxtariyyəti əngəlləyən səbəblərdən biri kimi bolşeviklər də sərvaxt idilər. Qarşıdurma getdikcə kəskinləşirdi. “Azərbaycan muxtariyyəti”nə qənim kəsilən qüvvələrdən bir qismi bu ideyanın İran Azərbaycanına şamil olunduğunu, İranın daxili işlərinə qarışmaq kimi qiymətləndirirdi. Onlar “Azərbaycan muxtariyyəti”nə İran Azərbaycanının ilhaqı kimi baxırdılar. Məsələyə geniş aydınlıq gətirən M.Rəsulzadə Azərbaycanın hər iki hissəsinin vahid mənşəyinə toxunmuş və siyasi müqayisə aparmışdır. 1917-ci ilin dekabrın sonu üçün Rəsulzadənin mövqeyi belə idi: “Bu gün Azərbaycan muxtariyyətindən bəhs olunursa, həmin İrəvan, Gəncə, Bakı quberniyaları ilə sair Zaqafqaziya uyezd və mahallarından bəhs olunuyor deməkdir”.

...“Azərbaycan muxtariyyəti” hərəkəti Azərbaycanın dövlət istiqlaliyyətinə qovuşmaq üçün bir mərhələ idi. 1917-ci ilin yazından 1918-ci ilin yazınadək Azərbaycan milli hərəkəti on illərə bərabər inkişaf yolu keçdi və başlıca məqsədinə nail oldu. Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrini bərpa etdi, müsəlman Şərqində ilk respublikanı qurdu. XX yüzilin sonlarında Azərbaycan xalqı yenidən dövlət müstəqilliyini bərpa etdi”.

Bəli, xalqımız öz tarixinin bədii əks-sədasını özünün yaratmış olduğu folklor örnəklərində də əks etdirir. Milli dövlətçilik ideyası da xalqın tarixi şüurunda nə qədər dərin dərəcədə ictimai-siyasi əhəmiyyət kəsb edərsə, o qədər dərəcədə də xalqın bədii təfəkküründə rezonans doğurur, müxtəlif janrlı folklor nümunələrimizdə özünün poetik ifadəsini tapırdı.

Şakir ALBALIYEV,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru